

Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, Sayfa: 33-37.
Xelqara Uyur Tetqiqati Jurnali, San: 3, 2014, Sehipe: 33-37.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 3, 2014, Page: 33-37.

ERQ POÉZ YAS EN'EN L R : UYGUR DASTANCI L DA MUHEBBET TEM S

*Rexmetjan YÜSÜPOV**

DO U R GELENEKLER : UYGUR DESTANCILI INDA A K KONUSU

ÖZET

Islam dininin Orta Asya'da yayılması neticesinde, İran ve Türk edebiyatında genel bir gelenek oluşmuştur. Bu gelenek; şekil, konu, kahraman, motif ve üslup gibi açılardan Uyghur edebiyatını da etkilemiştir. Doğunun büyük airlerinin ileri i temel konulardan biri olan aşk konusu, Uyghur destanlarında da mühim bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada da, Uyghur edebiyatında aşk konusuna yer veren eserler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aşk, şiir, Uyghur, Destan

TRADITION IN EAST POETRY: LOVE MATTER IN UIGHUR EPICS

ABSTRACT

As a result of the spread of Islam in Central Asia, a general tradition in Iranian and Turkish literature has been formed. This tradition has also affected the Uighur literature from various aspects such as shape, subject, heroes, motifs and style. The love matter, one of the main issues committed by the great poets of the East, takes also a great place in the Uighur Epics. In this study, the works that have been studied to the love matter in Uighur literature.

Keywords: Love, Poetry, Uighur, Epic.

Uluq ipek yoli boyida ekillengen Türkiy tilliq xeliqler edebiyati İran tilliq xeliqler edebiyati bilen zıç munasivette tereqqiy qıldı. Tili, örp-adetleri, hayat-tirikçiligi, siyasiy ve ictimaiy ehvali cehettin bir-biridin periqliq bol an bu milletlerniñ edebiyat vekillirini islam mezmunidiki edebiy en'eniler birle türdi. Ularniñ eñ il ar vekilliri icadiyetniñ yéñi yönili lirini, qaidilirini belgilidi hem ularni emeliyette qollini ve ravaclanduru arqiliq bediiy edebiyatniñ ekil ve mezmun cehettin béyi i a töhpe qo ti.

Öz icadiyitide folklorniñ eñ il ar nemuniliridin, dañqi pütkül alemge me hur ediplerniñ tecribiliridin keñ dairide paydilinip, yéñi syujétlarni, obrazlarni, ekillerni, mavzularni, tesviriy vasitilerni barliqqa keltürgen hem ularni edebiy en'ene dericisige yetküzgen air-yaz uçilar köplep otturi a çıqti. ularniñ içidin birer xeliqniñ edebiyati a hem birer devirniñ edebiy muhiti a vekillik qilalaydi an ediplerni tallavélip, ularniñ yaratqan eserleri اساسida qélipla qan edebiy en'enilerni, bu en'enilerniñ eriq hem erip medeniyetliriniñ ba lini ida ügini hem ular a baha béri bügünki kündiki mühim vezipilerdin bolup hésaplinidu.

* D ts nt, ériq un sliq nstituti Uy ur un sliq Mérkizi Édébiyat un sliq ve Til un sliq Bölümi, Fil 1 giya Pénliriniñ N mzi, Almata-KAZAK STAN, E-posta: rahm_yus@mail.ru.

Her bir xeliqniñ esirler boyi toplı an meniviy baylı i, birinçi növette, uniñ é iz icadiyiti bilen çemberçes ba lan an bolıdu. É iz icadiyette xeliq ammisiniñ ötmü i, uniñ arzu-armanlırı, isteklırı, yamanlıqqa bol an nepriti, yax ilıqqa bol an telpünü i ekis étılıdu. É iz edebiyat nemuniliri de her qandaq cemiyetniñ hel qil uçı küçi bol an emgekçi, capake , tiri çan, ümütvar ve qehriman xeliqniñ obrazı birinçi orunda turıdu. Bu xeliqniñ aldınçı qatarıda bolsa, uniñ ururi a aylan an, é ir ehvallarda uniñ a yar-yölek bol an qorqumsız palvanlar, xeliqperver ve méhnetperver exsler turıdu. Slavyanlarınñ Svyatogori, Ilya Muroméci, Alé a Popoviçi, ran tilliq xeliqleriniñ Xosrovi, Rustimi, Suxrabi, Siyavu i, Türkiy milletleriniñ Atıllası, O uzxani, Afrasiyabi, Bilge Ka ani ve ba qılar ular cümlisidin bolup, ular xelqiniñ muñ-zari ve xo allı ini özliride mucessemle türgen. Ularınñ obrazlırı xeliq é iz icadiyitiniñ küçlük tesiri astıda yazma edebiyatımı öz eksini tapıdu. Xeliq içidin türlük tebeqe qatlamlıridin çıqqan, uniñ bilen bir qatarıda pütkül duniya medeniyetige tonul an Gomér, Ésxil, Évripid, Firdevsi, Rudaki, Seedi, Hapiz, Maxmut Qe qeri, Yüsüp Xas Hacip, Exmet Yesavi, Nesirdin Reb uzi, Eli ir Navai, Hirqeti, Nizari ox a Grék, ran, Türkiy xeliqler edipliri öz icadiyitide é iz edebiyati ülgiliridin keñ türde paydılan an idi. Bu en'ene her xil tildiki, dindiki, yönili tiki ediplerge xas bolup, ular eriq ve erip medeniyetlerini ba la tur uçı amel xizmitini atqurdi. É iz edebiyatınıñ tesiri bolmay turup, Firdevsi « ahnameni», Maxmut Qe qeri «Divan lu et-it türkni», Yüsüp Xas Hacip «Qutad u bilikni», Reb uzi «Qisses-ul-enbiyani», Nizami ve Navailar «Xemselirini» yaritalmaytti yaqi muñçilik ataqqa éri elmeytti.

eriq poéziyasıde en'enge aylan an ekillerniñ Ottura Asiya, Qazaqstan ve erqiy Türkistan térritorialiride ravaclını tarixini ügini , bir-birige tili, dini ve örp-adetlırı cehttin yéqin bol an xeliqleriniñ yazma poéziyasıde orun al an umumiy motivlerni, syucétlarni, mavzularni, obrazlarni éniqla ve ularniñ ehmiyitini körsiti diqqetke sazaverdur. Bolupmu Merkiziy Asiyade islam dininiñ deslepki tarqılı ida muhim rol oynı an erqiy Türkistan térritoriyasıde barlıqqa kelgen edebiy yadıkardıqlarınıñ bir umumiy Türk ve musulman edebiyatınıñ ravaclını i a bol an tesirini éniqla ve uniñ a munasip baha béri zamaniviy edebiyat unaslıq iliminiñ diqqet merkizide bolu kérekligini tekitle lazim. Çünki mu u küngiçe Ottura Asiya, Qazaqstan ve erqiy Türkstan ox a keñ ziminni makan etken Türkiy xeliqleriniñ edebiy mirasını komplekslıq türde tetqiq qılı qa yéterlik dericide köñül bölünmey kélivatqanlı i melumdur. Qaraxanılar, Moñ ol basqunçılı i, Ça atay, Yarkent xanlı i ve uniñdin kéyinki devirlerdiki erqiy Türkstan edebiyatınıñ tereqqiyati neticiside eriq poéziyası en'eniliri Hirqeti, Zelili, Nevbeti, Xarabati, Nizari, Ziyai, eribi, Bilal Nazim qatarlıq büyük namayendiler icadiyitide davam qıldı. Ular poéziyade qélipla qan edebiy en'enilerni yenimu ravaclanduru bilen bir qatarıda özlirimu yéni motivlerni, syujétlarni, obrazlarni, tesviriy vasitilerni berpa qılı qa tiri ti. Umumen folklor yazma edebiyatınıñ meydañha kéli ige zemin teyyarli andek, öz növitide eriq klassikiliq yazma poéziyasınıñ épikiliq türü – dastanıni ekillini ige, her cehttin bediiy yüksili ige xeliqniñ meniviy hayatınıñ eynigi, bediiy tepekküriniñ yuquri dericidiki ipadisi ve bediiy tilniñ eznisi¹ bol an xeliq époslırı – dastanlırı yéqindin tesir qıldı. Buni eriqniñ Firdevsi, Yüsüp Xas Hacip, Nizami, Déhlevi, Jami, Navai ox a eñ uluq edipliri yax i çü en en idi. Mana uniñ üçünmu ular öz icadiyitide ene u en'enini saqli anlıqtin, duniya a me hur bol an eserlerni meydañ a keltürü ke muvappeq bolalidi. Yazma dastanlar muellipliri öz eserleriniñ syujét liniyalirini quru ta, vaqieler heqqaniyli ini teminle te, obrazlar sistémisini yariti ta folklor éléméntlerini, Paris ve Türkiy tilliq edebiyatlar en'enilirini keñ paydıladi.

Duniya a me hur bol an köpligen yazma dastanlar xeliq dastanlırı syujétlırı a qurul an bolup, bu ran ve Türkiy tilliq edebiyatlar üçün umumiy qaide hem en'ene bol an édi. Mesilen, Nizami Genceviniñ (XII–XIII esirler) «Iskendername», Emir Xosrov Déhleviniñ (XIII–XIV

¹ Uy ur Xeliq É iz cadiyiti, Almatı 1983, 79. bet.

esirler) «Aynei Iskenderi», Abduraxman Jaminiñ (XV esir) «Xired-namei Iskender» («Iskender eqilnamisi»), Eli ir Navainiñ (XV–XVI esirler) «Seddi Iskenderi» («Iskender sépili») dastanliri türlüq epsaniviy tarixlar bilen xeliq kitapliri «Iskendernamilar a» esaslan an halda yézil anli i melum. Bu en'ene eriq poéziyaside yazma dastanniñ ekillini ige ve ravaclini i a çoñ ülü qo qan Firdevsidin ba linip, ottura esirlerde Yüsüp Xas Hacip, Exmet Yügneki, Nizami, Seedi, Jami, Navai ox a edipler teripidin davamla turuldi. uñla qa ularniñ eserliri mezmuni, tili, rohi bilen xeliqniñ diqqitini özige celip qildi. Her xil devir ve araitlarda meydañ a kelgen folklor eserliride ecdatlarniñ filosofiyalik, éstetikiliq közqara liri, ularniñ medeniy, mei iy, ictimaiy, siyasiy mepkürisi öz ipadisini tapti. É iz ve yazma dastanlar birbiri bilen unçilik dericide yéqinla tiki hem öz ara tesiri unçilik küçeydiki² bezide ularniñ xeliq yaki avtorluq eser ékenligini éniqla ta qéyinçiliqlarmu sadir bolup turdi.

eriq poéziyaside dastan janriniñ ravaclini ida «Xemse», yeni «Be lik» en'enisi alahide rol oynidi. Mezkur en'ene Ezerbeycan airi Nizami Gencevi teripidin ba lan an bolup, u Déhlevi, Jami, Navai, Çelebi teripidin davamla turuldi. Nizaminiñ ayrim dastanliriniñ syujétliri Paris-Tacik, Özbek, Ezerbeycan, Türk, Uy ur edebiyatlarida romantikiliq ve qehrimanliq dastanliriniñ meydañ a kéli ige sevep boldi. Uniñ Xosrov, irin, Leyli, Mecnun, Iskender ox a qehrimanliridin pütkül ran ve Türkiy tilliq poéziyalarda اساسiy obrazlar süpitide paydilinildi, yeni pütkül islam duniyasi üçün umumiy mirasqa aylandi. Öz növitide Yüsüp Xas Hacipniñ «Qutad u bilik» dastani, Eli ir Navainiñ «Xemsesi» türkiy tilliq poéziyade dastan janriniñ qélipli i i a türkte boldi. «Qutad u bilik» dastani xuddi ran xelqiniñ « axnamesi» ox a türkiy xeliqliriniñ ururi a aylandi. Türk duniyasida deslep peyda bol an «Qutad u bilik» ve undaqla Exmed Yügnekiñ «Etebet-ul heqayiq» dastanliri a hetta bir neççe esirlerdin kéyin ya i an Mavrennehr ve Xorasanniñ axrux, Baysuñqar, Arslan-Xoca Tarxan ox a padi aliri çoñ ehmiyet berdi. Ular mezkur eserlerni köçiri ve saqla ta, umumen yéziq ve edebiyatni, medeniyet ve sen'etni ter ip qili ta çoñ paaliyetlerni yürüzdi.³

Uy ur klassik edebiyati heqqide söz qil andimu, Uy ur muhebbet dastanliri muellipliriniñ öz eserliride syujét liniyalirini quru ta, vaqieler heqqaniyli ini teminle te, obrazlar sistémisini yariti ta folklor éléméntliridin keñ paydilan anli ini bayqa qa bolidu. uñla qa ularniñ ecdatlirimizniñ filosofiyalik, éstetikiliq köz qara liri, medeniy, mei iy, ictimaiy, siyasiy mepkürisi öz ipadisini tapqan eserliri mezmuni, tili, rohi bilen xeliqniñ diqqitini özige celip qildi. Türkiy ve ba qa xeliqler poéziyaside esirler boyi kélivatqan adaletlik bilen adaletsizlik, mertlik bilen namertlik, muhebbet bilen nepret, dostluq bilen dü menlik, ilim bilen nadanliq, sadıqliq bilen xainliq, heqliq bilen naheqliq, bayliq bilen gadayliq ox a insan tebiitidiki edep-exlaq normiliri u eserlerniñ idiyeviy-bediiy mezmuni a اساس boldi. Uy ur dastançiliri duniya medeniyitiniñ ravaclini i a hesse qo qan türkiy xeliqler edebiyatiniñ aldinqi qatarliq vekilliriniñ en'enilirini yenimu davam qildi. Ular uniñ bilen bir qatarda edebiyatqa yéñi janr ve mavzularni, yéñi edebiy yönili ve tesvirle usullirini élip kirdi ve ularniñ her cehettin béyi i a köp ülü qo ti. Mesilen, XVII–XIX esirlerde icat etken Hirqeti, Nizari, eribi, Ziyai ox a edipler öz eserliride, bir tereptin, eriqniñ «Tahir-Zohra», «Yüsüp ve Züleyxa», «Perhat ve irin», «Behram-Gülendem», «Leyli-Mecnun» ox a i qiy-sergüze tlik ve i qiy-qehrimanliq xeliq dastanlarida uçraydi an hayatiy vaqielerni ve motivlarni, tebiet hadisilirini, obrazlar ve xarakterlardin keñ paydilansa, yene bir tereptin, ularni bediyligi cehettin téximu ravaclandurdi, undaqla romantizm éléméntliri bilen birlikte réalizm éléméntlirinimu teñ qatarda i letti.

Uy ur edebiyatida deslepki qétim muhebbet mavzusi a épikiliq eser yaratqan air Muhemmet Imin Hirqetidur. U öziniñ «Muhebbetname ve méhnetkam» dastanida en'eniviy

² Litératurniy Énciklopédicéskiy Slovar, Moskova, 1987, 87. bet.

³ Rustamov É.R. Uzbékskaya Poéziya v Pervoy Polovine XV Veka, Moskova 1963, 32. bet.

obrazlar – Qizilgül, Bulbul ve Seba a, türkiy poéziyasida ekilleñ en syujétlar, mesilen, bulbulniñ qizilgülge, pervaniniñ am a bol an i qini tesvirle te muhebbet bilen méhnetniñ ziç ba lini ini delillidi. U undaqla uy ur edipliridin birinçilerdin bolup dastañçi Eli ir Navainiñ en'enilirini davamla turdi. Navai öz icadiyitide muhebbet mavzusi a, yeni ikki ki i otturisidiki i qiy munasivetlerni⁴ yorutu qa alahide köñül bölgen ediptur. Uy ur dastañçili ida muhebbet mavzusiniñ tereqqiy éti iğe bolupmu XIX esirniñ birinçi yérimida ya i an airlar Nizari, eribi, Ziyai özliriniñ birli ip yaz an ottuz miñ misradin köp bol an «Muhebbet dastanliri» yaki « ériplar hékayati» dep nam al an dastanlar toplimi bilen çoñ töhpe qo ti hem uy ur edebiyatiniñ türkiy poéziyasidiki ornini belgilidi.

Xemse en'enisi boyiçe yaritil an hem Navainiñ küçlük tesiri astida yézil an «Muhebbet dastanliri» cikli a kirgen Nizariniñ «Perhat- irin», «Leyli-Mecnun», «Mehzun-Gülnisa», «Rabie-Se'din», Ziyainiñ «Wamuq-Uzra» ve «Mes'ud-Dilara», eribiniñ « ah Behram» namliq eserliri eriq poéziyasidiki en'eniviy muhebbet mavzusini davamla turdi. Ularniñ içide bir emes, belki bir neççe edipniñ icadiyitide qélipli ip qal an syujétlarnimu uçriti qa bolidu. Mesilen, Perhat ve irin heqqide rivayetlerge tüzülgen syujétlar Nizami, Déhlevi, Navai, Nizariniñ u namliq dastanliriniñ asasiy syujét liniyasini te kil qilidu. uni alahide tekitle kérekki, uy ur muhebbet dastanliriniñ muellipliri, birinçi növette, Navai icadiyitige, uniñ eserliridiki obrazlar ve syujétlar a muraciet qilip, ularni esas qildi, bezilirini toluqlidi ve téximu ravaclandurdi. Nizari siyasiy veziyet ciddi keskenle ken devirde, yeni Wetini – erqiy Türkstan mancur-xitay mustemlikçiçiligi astida qal an vaqitta ya i anliqtin, bezi obraz ve syujétlarni tesvirle peytide öz élida yüz bérvatqan vaqielerni, xelqiniñ bé i a kelgen é ir pacieni közde tutti. Yeni «xeliq hoquqi, insan hörlügi ve muhebbet erkinligi qamal qilin an féodalizm muhitida erkin muhebbetni asasiy téma qilmay turup, eyni devirniñ ademxor mahiyitini éçip ta la mümkin emes idi. uña air narazli ini, xeliqniñ féodalizm asaritige bol an qar ili ini muhebbet témisi a muraciet qili arqiliq ustiliq bilen éçip berdi».⁵ Bu cehettin uniñ, mesilen, «Perhat- irin» dastani ba qilardin, u cümlidin, Navaidin periqlinip turidu. uniñ a ox a la alahidiliklerni Nizariniñ «Rabie-Se'din» eseridinmu körü ke bolidu. Dastan umumen eriq poéziyasidiki en'enilerge egi ip yézil an bolsimu, lékin uniñda muellip özi ya avatqan cemiyettiki ictimaiy mesililerni oçuq körsitidu, yeni eserde romantikilik his-tuy u a qari anda, réalistik éqim bésimiraq. Edip erqiy Türkstan xelqiniñ turmu -tirikçiligini, rohiy qiyapitini, birinçi növette, bolupmu Rabie obrazi arqiliq ayal ki iniñ insan hoquqini tesvirle ke alahide köñül bölidu. Nizari bilen hemkarliqta i ligen Ziyai ve eribimu öz dastanliridiki obrazlarni yariti ta hem vaqielerni tesvirle te Firdevsi, Nizami, Emir Xosrov, Navai ox a eriqniñ büyük vekilliriniñ tecribilirige tayandi.

undaq qilip, uzun esirler mabeynide ekillengen ve ravaclan an türkiy poéziyade, uniñ bilen bir qatarda türkiy ve paris tilliq edebiyatlardiki umumiy syujétlar, obrazlar, motivlar ve tesviriy vasiteler bu xeliqler arisidiki ox a liqlarni ve periqlerni körsitidu. uni alahide tekitle kérekki, iran ve türkiy tilliq poéziyade periqqe qari anda ox a liqlar, bir umumiy en'eniler, öz ara ziç ba lini lar bésimiraq. Bu, birinçidin, islam dininiñ, bir pütün musulman idiyesiniñ tesir küçi ikenligidin bolsa, ikkinçidin, iran ve türkiy xeliqlerniñ xo nidarçili idin, te diriniñ bir ikenligidin kélip çiqqan idi. Uy ur klassik poéziyasidiki muhebbet mavzusini yenimu ügini bügünki tetqiqatçılarniñ muhim vezipisidir.

⁴ Zaxidov W. Mir déy i Obrazov A. Navoi. T., 1961, 115. bet.

⁵ Uy ur Klassik Edebiyati Tézisliri, Béyciñ 1987, 924. bet.

- Şerq Poéziyasi En'eniliri: Uygur Dastancılığında Muhebbet Temisi
-

PAYD L N L AN MENBELER

- **Litérurniy Énciklopédiçeskiy Slovar**, Moskova 1987.
- **Rustamov É. R. Uzbéskaya Poéziya v PÉrvoy Poloviné XV VÉka**, Moskova 1963.
- **Uy ur Klassik Edebiyati Tézisliri**, Béyciñ, 1987.
- **Uy ur Xeliq É iz cadiyiti**, Almata 1983.
- **Zaxidov W. Mir déy i Obrazov A. Navoi. T.**, 1961.